

Dr. Öğr. Üyesi Bünyamin AYÇİÇEĞİ

*İstanbul Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
Türk İslâm Edebiyatı Bölümü,
İstanbul/TÜRKİYE
bunyamin.aycicegi@istanbul.edu.tr*

ORCID ID: 0000-0002-6576-0786

DİVAN ŞİİRİNDE SEB'Ü'L-MESÂNÎ KAVRAMI VE ANLAM ÇERÇEVESİ*

THE CONCEPT OF SEB'Ü'L-MESÂNÎ IN
OTTOMAN POETRY AND ITS FRAME OF
MEANING

DOI Number: 10.28981/hikmet.487938

ÖZ

Divan şiirinin, birçok anlam katmanıyla değerlendirilmesine olanak sağlayan bir yapısı vardır. Bu durum kullanılan kelimelerin farklı anlam çağrışımlarını barındırabilmesi sayesinde gerçekleşmektedir. Böylece beyitler birden çok anlama gelecek şekilde yazılabilmekte, şairler sanat gücünü ortaya koyma fırsatı yakalayabilmektedir. Bu makalede, divan şiirinde kullanılan seb'ü'l-mesânî kavramı ele alınmış, kavramın Türk şiirinde kazandığı farklı anlamlar değerlendirilmiştir. Öncelikle ifadenin yazımıyla ilgili yaklaşımlar ve bunların sebepleri üzerinde durulmuştur. Ardından seb'ü'l-mesânînin Kur'an'daki anlatımı açıklanmıştır. Kavramın Kur'an'daki anlam çeşitliliği, farklı tefsir ve meâllerden hareketle incelenmeye, terkihi oluşturan kelimelerin anlam çerçevesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca seb'ü'l-mesânînin Hz. Peygamber tarafından kullanımı da ele alınmıştır. Hurûfîlikte yedi sayısının ve seb'ü'l-mesânînin ayrı bir önemi vardır. Öncelikle Hurûfîlikte yedi sayısının ve seb'ü'l-mesânînin kullanım şekli, kazandığı anlamlar ifade edilmiştir. On dördüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar yazılmış şiirlerde kavramın kullanımı incelenmiştir. Hurûfîlik inancına bağlı şairlerin kavrama yükledikleri anlamlar ile Hurûfî olmayan şairlerin kullanımları mukayese edilerek benzer ve farklı yönler ortaya konulmaya çalışılmıştır. İncelenen örneklerde seb'ü'l-mesânînin anlam katmanları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Divan şiiri, seb'ü'l-mesânî, anlam*

ABSTRACT

Ottoman poetry has a structure that allows it to be examined on multiple layers of meaning. This situation is possible through the used words having associations to various meanings. Thus, couplets can be written to purport multiple meanings, enabling poets to present the power of the art. In the study, the concept of seb'ü'l-mesânî that is used in Ottoman poetry has been examined, and different meanings the concept gained in Turkish poetry have been evaluated. Primarily, it has been discussed the approaches on the dictation of the term and the reasons behind these. Then, the expression of seb'ü'l-mesânî in Qur'an has been explained. It has been attempted to analyze the diversity in significance of the concept in Qur'an with the help of different tafsirs and meanings, and to determine the frame of meaning of the composing words. The use of seb'ü'l-mesânî by the Prophet Muhammad has also been discussed. The number "7" and seb'ü'l-mesânî have particular importance in Hurufism. Firstly, the use and the assigned meanings of the number "7" and seb'ü'l-mesânî in Hurufism have been defined. The use of the concept has been examined in the poems written from 14th to 19th century. Similarities and differences have been tried to be exhibited by comparing the meanings attributed to the concept by Hurufî poets and the use of the concept by poets who weren't affiliated to Hurufism. It is attempted to determine the acquired meanings of seb'ü'l-mesânî in the examples investigated.

Keywords: *Divan poetry, seb'ü'l-mesânî, meaning*

* Bu makale 12-13 Mayıs 2017 tarihinde Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi tarafından tertip edilen "Osmanlı Edebî Metinlerinin Anlam Dünyası Sempozyumu"nda sunulan bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş hâlidir.

Giriş

Divan şairleri, yaşadıkları kültür muhitinden elde ettikleri kazanımlar sayesinde geniş bir kültür dairesini aksettirebilecek tarzda eserler kaleme almışlardır. Şairlerin kelimelere kazandırdıkları anlam derinliği, sözcükleri zengin çağrışımlarla kullanmaları eserlerine farklı boyutlar kazandırmıştır. Böylece klâsik Türk şairleri, *üç büyük dilin (Türkçe, Farsça ve Arapça) ortak kelime, terkip ve kavramlar hazinesini kullanarak milyonlarca kilometrekarelik bir coğrafi alanda asırlar süren güçlü sosyal pratiğini, canlı ve renkli kazanımlarını geliştirmiş bir estetik sistem içerisinde* (Doğan, 2011: 7) şiirlerinde yansıtmayı başarmıştır. Seb‘ü’l-mesânî¹ ifadesi de, terkipi oluşturan kelimelerin çok anlamlılığı yardımıyla divan şairlerinin eserlerini zenginleştirme imkânı yakaladıkları bir kavram olmuştur.

1. Kur‘ân-ı Kerîm’de Seb‘ü’l-Mesânî Kavramı ve Yedi Sayısı

Seb‘ü’l-mesânî Kur‘ân-ı Kerîm’de Hicr Sûresi 15/87. ayette şöyle geçmektedir:

وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ

“Andolsun ki biz sana tekrarlanan yedi ayeti ve yüce Kur‘ân’ı verdik.”

Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö. 1942) hem seb‘ü’l-mesânî kavramını detaylı bir şekilde anlatmış hem de ayetin bütünlüğü içinde kavramı değerlendirmiştir. Bu açıklama, kelimenin Türk şiirindeki farklı anlam katmanlarıyla kullanımını yansıtmaya bakımdan da önem arz etmektedir. Yazır; ayetin tefsirinde bükülmek, kıvrılmak, tekrar edilmek sureti ile ikilenen veya katlanan şeye mesnâ denildiğini belirttikten sonra kelimenin ikişer, ikili, mükerrer, bükülü, müekked, muhkem, çifteli, büküm, bükümlü, büküm yeri, kat, katlı, kıvrım, kıvrımlı, kıvrak, cilveli anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (Yazır, 1971: V/3074-3075).

Ayrıca Zümer Sûresi 39/23. ayette geçen “mesânî” kelimesinin de “bıkmadan tekrar tekrar okunan kitap” yani Kur‘ân için kullanıldığı ifade edilmektedir (Karaman, vd. 1999: 460).² Râgıp el-İsfahânî (ö. 1000’den sonra?) de “mesânî” kelimesinin, zamanın geçmesiyle değerini yitiren şeylere benzemeksizin

¹ Gerek edebî eserlerde gerekse kavramın kullanıldığı diğer çalışmalarda seb‘ü’l-mesânînin farklı şekillerde yazımlarına rastlanmaktadır. Vezin zaruretinden dolayı farklı tercihler göz ardı edilirse edebî metinlerin çoğunda kavramın; seb‘a’l-mesânî, seb‘-i mesânî, seb‘ü’l-mesânî olarak yazıldığı görülmektedir. Kavramın doğru yazımı, Arapça sıfat tamlaması kuralları çerçevesinde es-seb‘ü’l-mesânî olmalıdır. Divan şiirinde bu kavram, öncelikle vezin gereği ve Türkçe metinlerde mevsufun başındaki harf-i tarifin (“el” takısı) atılma eğiliminden ötürü seb‘a’l-mesânî ya da seb‘ü’l-mesânî olarak yazılmaktadır (Güzel isimler anlamına gelen *esmâü’l-hüsnâ* ifadesinin aslı *el-esmâü’l-hüsnâ*; siyah taş anlamına gelen *hacerü’l-esved* ifadesinin aslı *el-hacerü’l-esved* olmasına rağmen “el” takısının atılması örneklerinde olduğu gibi). Ancak seb‘a’l-mesânî şeklindeki yazım için de terkinin, bir cümle içerisinde ve mef’ul konumunda bulunması icap eder. Türkçe şiirlerde ise böyle bir durum söz konusu değildir. Bu çalışmada, hem kavramın yapısı hem de Arapça sıfat tamlamalarının Türkçedeki kullanım temayülü göz önüne alındığında seb‘ü’l-mesânî yazımı tercih edilmiştir.

² İlgili ayet ve açıklaması şöyledir:

اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودَ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضَلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ

“Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi. Rablerinden korkanların, bu Kitap’ın etkisinden tüyleri ürperir, derken hem bedenleri hem de gönülleri Allah’ın zikrine ısınıp yumuşar. İşte bu Kitap, Allah’ın dilediğini kendisiyle doğru yola ilettiği hidayet rehberidir. Allah kimi de saptırırsa artık ona yol gösteren olmaz.”

tekrar tekrar okunan ve değerini koruyan, anlamına geldiğini söylemektedir (Birişik 2009: 262).

Ayette zikredilen ve “mesânî” ile tavsif edilen yedi şeyin ne olduğuyla ilgili diğer görüşler şöyledir: “Seb’-i tıvâl” denilen Bakara Sûresi’nden Berâe Sûresi’ne kadar olan yedi uzun sûre; Kur’ân’da yedi defa geçen “Hâ mîm” ayeti; Kur’ân’ın bütünü (Öztürk, 2002: 119-120), Kur’ân’da indirilmiş olan mânâlardır ki emr ü nehy, bişâret ve inzar, darb-ı mesel, ta’dâd-ı ni’am ve ahbâr-ı ümem (Yazır, 1971: V/3075).

Mesânî sözcüğünün genel anlamda vahyin özel anlamda da Kur’ân’ın sıfatı olduğu da ifade edilmektedir. Öztürk (ö. 2016), Mâûn Sûresi’ni anlattığı kitabında, Kur’ân’da zikredilen “yedililer”den birincisinin, Kur’ân’ın özeti ve ruhanî hayatın, insan-Allah münasebetinin manifestosu ve diyalog formülü olan Fâtiha Sûresi olduğunu; ikincisinin de Kur’ân’daki diğer bir “yedili” sûre olan ve toplumsal hayatın, insanla insan münasebetlerinin manifestosunu ve diyalog şeklini veren Mâûn Sûresi olduğunu ifade etmektedir (Öztürk, 2013: 29-33). Böylece kelimenin bir diğer anlamı da Mâûn Sûresi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kur’ân’da yedi sayısı 22 defa geçmektedir. Bunlardan bazısında Allah’ın gökleri yedi kat halinde yarattığı,³ mallarını Allah yolunda harcayanların durumunun yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibi olduğu,⁴ cehennem yedi kapısı bulunduğu,⁵ Yusuf Sûresi’nde melikin rüyasında yedi çelimsiz ineği yiyen yedi semiz ineği görmesi⁶ şeklinde birçok yedili ifadeye rastlanır (Öztürk, 2002: 105-106).

2. Hadislerde Seb’ü'l-Mesânî

Seb’ü'l-mesânî’nin Fâtiha Sûresi olduğu yönündeki görüş bir hadise dayanmaktadır. Hz. Peygamber’in bu hususa açıklık getiren ifadeleri, Buhârî’nin “Kitâbü’t-Tefsîr” bölümünün ilk hadisinde şu şekilde geçmektedir: “... ‘Ey Sa’d, sen bu mescidden çıkmadan önce sana muhakkak bir sûre öğreteceğim ki, o Kur’ân’daki sûrelerin en büyüğüdür.’ buyurdu. Sonra elimi tuttu. Mescidden çıkmak istediği sırada ben: ‘Sana bir sûre öğreteceğim ki o, Kur’ân’daki sûrelerin en büyüğüdür demedin mi, dedim.’ Rasûlullah: *الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ هِيَ السُّنْعُ الْمَثَانِي* ‘O Sûre el-hamdülillahi Rabbi’l-âlemîn’dir ki, namazlarda tekrar olunan yedi ayet ve bana ihsan olunan Büyük Kur’ân’dır, buyurdu.” (Sofuoğlu, 1987: IX/4167). Böylece Hz. Peygamber’in kavramı Fâtiha Sûresi-Büyük Kur’ân olarak tanımladığı görülmektedir.

3. Hurûflik ve Seb’ü'l-Mesânî Kavramı

“Yedi” sayısının ve seb’ü'l-mesânî’nin Hurûflikte önemli bir yeri vardır. Hurûflikte, insanın yüzündeki yedi nokta önem arz etmektedir. İki kaş, dört kirpik ve saçtan oluşan yedi siyah hat “hutût-i ümmiye” olarak adlandırılmakta, bununla da Fâtiha Sûresi arasında irtibat kurulmaktadır. Ayrıca Fâtiha okunduktan sonra ellerin yüze sürülmesinin de “hutût-i ümmiye”ye işaret olduğu belirtilmektedir (Gölpınarlı, 1973: 18).

³ Bakara Sûresi 2/29.

⁴ Bakara Sûresi 2/261.

⁵ Hicr Sûresi 15/44.

⁶ Yusuf Sûresi 12/43.

Türk şiirinde *seb'ü'l-mesânî* kavramının kullanımını incelediğimizde, öncelikle Hurûfliğin etkisi altında değerlendirilebilecek beyitler karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada önemli bir hususu da ifade etmek gerekir: Kimi zaman Hurûfi olmayan bir şair, Hurûfliğe dair malzemeyi, harfleri ya da anlam çağrışımlarını şiirinde kullandığından, Hurûfi anlayış çerçevesinde değerlendirilmektedir. Hâlbuki şair Hurûfi olmayabilir ama Hurûflikle ilgili fikirlere göndermeler yapabilir (Usluer, 2009: 178-179).

Hurûfi şiirinin temsilcisi Nesîmî (ö. 807?/1404-05?), *Mukaddimetü'l-Hakâyık* adlı mensur eserinde, *seb'ü'l-mesânî*'nin Fâtiha Sûresi olduğunu söylemekte ve bunun sebebini izah etmektedir. Ayrıca Fâtiha Sûresi'ndeki yedi ayetin yüzdeki yedi hatta karşılık geldiğini de ifade etmektedir (Usluer, 2014: 28-30).

Yedi ümmî hat ve bunun *seb'ü'l-mesânî* ile bağlantısı Hurûflikte şu şekilde açıklanmaktadır: Kur'ân Fâtiha Sûresi'yle başlamakta, namaza da Fâtiha ile başlanmakta ve bu sûrenin mutlaka namazda okunması gerekmektedir. Ayrıca Fâtiha Sûresi, Kur'ân'daki mânâların aslını ihtiva etmektedir. Bu nedenlerle bu sûre “ümmü'l-kitâb-kitabın anası” olarak isimlendirilmiştir (Sofuoğlu, 1987: IX/4165-4166). Hurûfiler de yüzdeki yedi ana (ümmî) hatta -saç, iki kaş, dört kirpik- yedi ayetten meydana gelen Fâtihatü'l-Kitâb'dan kinaye olarak “ümmü'l-kitâb” demişlerdir (Usluer, 2014: 16). Fâtiha yedinin katı olan 21 çeşit harften oluşmaktadır. Fâtiha'da olmayan yedi harf de Havva'nın yani kadının yüzünde olmayan baba hatlara delalet eder. Ayrıca Kur'ân'daki mukattaat harfleri de toplamda yedinin katına tekabül eden 14'tür. Âdem'in yüzü de 28 harfi barındırmaktadır ki bu da yedinin katıdır. Hurûflik anlayışıyla düşünülecek olursa, insanın, Kur'ân'ın ve yaratılışın aslı yedi ve onunla oluşturulmuş birtakım senkronize rakamlar zinciriyle bağlantı arz etmektedir. Böylece Allah-insan-yaratılış arasında yedinin ve ümmü'l-Kur'ân olan *seb'ü'l-mesânî*'nin ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Gerçek Fâtihatü'l-Kitâb yani *seb'ü'l-mesânî* de böylece yüzdeki yedi ana hatta karşılık gelmekte, mesele yaratıcının aynası olan insanda çözümlenmektedir.

Hurufiliğe göre varlığın özü sesle, evren de sesin ortaya çıkmasıyla oluşmuştur. Tanrı gizli bir hazinedir (kenz-i mahfi) ve ilk belirişi “kün” sözüyle olmuştur. Kelam-ı nefsi yani Tanrı'nın (mahiyeti kendince saklı) “iç konuşması” sözle, kelâm-ı mefuz yani lafza dökülmüş hale dönüşmüştür, bu da harflerle olmuştur. Tanrı, insanın yüzünde de kendisini harflerle görünür kılmıştır. Burun elif, burnun iki yanı lam, gözler de he harfidir. Allah, ismini insanın sûretine nakş etmiştir. Böylece kendini sûret-i insan aynasında göstermiştir (Sarı, 2016: 55-56; Gölpınarlı, 1973: 18-19). Yüz, mazhar-ı esmâ-yı küll'dür, yani Allah'ın isimlerini yansıtmaktadır. Hz. Peygamber, “Allah insanı kendi sûretinde yaratmıştır.” buyurmaktadır (Çiftci, 2014: 1-20). Böylece gerçek Kur'ân ve levh-i mahfûzun temsili insanın bütünü, özellikle de insanın yüzü olmaktadır (Usluer, 2009: 1083).

Zerdüş inancındaki Ahura Mazda yani yedi ölümsüz rûh inancı ile müslümanlar arasındaki yediler motifinin de kimi yönlerden benzerlik içermesi, dinler ve farklı görünen anlayışlar arasındaki irtibatı göstermesi bakımından önem arz etmektedir (Ürkmez, 2015: 69).

Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Türk şiirinin bütün kollarında -divan, halk, tekke şiiri gibi- Ümmü'l-Kitâb, Fâtiha Sûresi ve bunların Hurûflik bağlamında ele alınıp Türk şiirindeki kullanım çeşitliliğinin incelenmesi ayrı bir

çalışmanın konusu olacak kadar kapsamlıdır. Ayrıca bu kavramların geçtiği her şiirin Hurûflikle ilişkilendirilmesi, sağlıklı bir değerlendirme alanı sunmayabilir.

Yukarıdan itibaren sayılan anlam katmanları ile edebî eserlerde yüklenen farklı anlam boyutları düşünüldüğünde, *seb'ü'l-mesânî* kavramının kullanıldığı şiirler değerlendirilirken aşağıda sıralanan karşılıkların hesaba katılması, her *seb'ü'l-mesânî* kullanımına sadece Fâtiha Sûresi anlamının verilmemesi, bunun yanında farklı anlamların da yüklenmiş olabileceğinin düşünülmesi yerinde olacaktır. Bu anlamlar şunlardır: Fâtiha Sûresi, vahiy, Kur'ân'ın bütünü, Mâûn Sûresi, Bakara Sûresi'nden Berâe Sûresi'ne kadar olan yedi uzun sûre, Kur'ân'da yedi defa geçen "Hâ mîm" ayeti, Kur'ân'da indirilmiş olan mânâlar: emr ü nehy, bişâret ve inzar, darb-ı mesel, ta'dâd-ı ni'am ve ahbâr-ı ümem, gerçek Kur'ân olan insan, cemâlullah, Hz. Muhammed, Hz. Muhammed'in sözleri, Hz. Peygamber'in yüzü, övgünün karar kıldığı yer, tekrar tekrar okunan ve değerini koruyan, hakikate kavuşturan içki, insanı hayattar kılan asıl cevher, insanın varlığı-bütünü, levh-i mahfûz, yüzdeki yedi hat (hutût-ı ümmiye), sîmâ (bu hatlarla ifade edilen insanın simâsı gerçek hakîkatin yani Allah'ın yansıma yeri, görünür hâli-Tanrı'nın kendince malum sûretinin yansıması).

Ayrıca "mesân" kelimesinin lügat anlamı zenginliği içerisinde; bükülmek, kıvrılmak veya katlanmak, tekrar edilmek sûreti ile ikilenen, ikişer, ikili, mükerrer, bükülü, müekked, muhkem, çifteli, büküm, bükümlü, büküm yeri, kat, katlı, kıvrım, kıvrımlı, kıvrak, cilveli, büküntüler, dönemeç, ihsânı tekrar etmek, müstesnâlık, bükülmüş ip, iplik, sıra, dizi, dizmek, yazıya benzer yüzdeki ince tüyler, hat ve yazıya âit unsurlar, tarab ve terennüm, mesnevî, övgünün karar kıldığı yer, tekrar tekrar okunan ve değerini koruyan şeklinde birçok anlama gelebilecek bir kullanım yelpazesine sahip olduğu görülmektedir⁷. Böylece beyitleri değerlendirirken bu anlam zenginliğinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

4. Şiirlerin Değerlendirilmesi

Seb'ü'l-mesânî kavramını barındıran manzumeler, ifadenin kazandığı farklı anlamlar dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Manzumeler müelliflerinin ölüm tarihlerine göre sıralanmıştır.

Kadı Burhaneddin (ö.800/1398), sevgilinin kaşı mihrâbında namaz kıldığını ve orada *seb'-i mesânî*yi okuduğunu söyleyerek hem Fâtiha Sûresi'ni kastetmekte hem de insanın sîmâsında Allah'ın tecelli ettiğini ifade etmektedir:

*Namâzı kaşı mihrâbında kıldum
Çü anda ohudum seb'-i mesânî* (Ergin, 1980: 71)

Nesîmî, sevgilinin/insanın yüzünün *seb'ü'l-mesânî* olarak adlandırılmasının yanlış olamayacağını, buna itiraz edilemeyeceğini; çünkü bu resmin/sûretin/yüzün sevgilinin/insanın kaşı, kirpiği ve saçından mürekkep

⁷ Kelimenin farklı anlamlarıyla ilgili bkz.: Francis Joseph Steingass. (1975), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, s. 1172; Mütercim Asım Efendi. (2014), *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, C 6, s. 5670-5671; William James Redhouse. (2016), *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, s. 512; Yaşar Çağbayır. (2007), *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Ötügen Türkçe Sözlük*, C 3, s. 3161; Yazır, [Elmalılı] M. Hamdi. (1971), *Hak Dini Kur'ân Dili Türkçe Tefsir*, C 5, s. 3074-3075; <http://www.vajehyab.com/?q=%D9%85%D8%AB%D9%86%DB%8C> (Erişim Tarihi: 12.04.2017).

olduğunu ifade etmektedir. Böylece şair, sevgilinin/insanın yüzünün Allah’ın bir yansıması, aynası olduğunu; yaratıcının, en büyük sanatı olan insanın sîmâsına mührünü vurduğunu söylemektedir. Bu şekilde de insan yaratıcıyı aksettirmektedir. Yukarıda da izah edildiği üzere kaş, kirpik ve saç ile yedi hat kastedilmekte, bu da *seb‘ü’l-mesânî*’nin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir:

*Yüzüne seb‘ü’l-mesânî ger ohırsam “lâ” dime
Kim kaşunla kirpügün zülfünden oldı bu resîm* (Ayan, 2014: 504)

Aynı gazelin ilk beytinde Nesîmî, hikmet sahibi olan Allah’ın cemâlini en güzel şekilde yarattığı insana seslenmekte; yaratılmış olan her şeyin Allah’ın bir aynası olduğunu ve fâil-i mutlak, fâil-i hakîkî olan Allah’ın o ayna(lar)da tecellî ettiğini ifade ederek sîmâ/şekil/insan ile *seb‘ü’l-mesânî* arasında ilgi kurmaktadır:

*İy cemâlün hüsn-i sûret kim kılupdur ol Hakîm
Fâ‘il-i mutlak durur her şeyde mef‘ûl ol Rahîm* (Ayan, 2014: 504)

Yine aynı mânâyı Nesîmî bir başka gazelinin ilk beytinde, insanın güzel yüzünde Allah’ın, *seb‘ü’l-mesânî* olarak adlandırılan unsurlarla tecellî ettiğini anlatır:

*Görmüşem nûr-ı tecellî rûy-ı zîbâsında men
Ohuram seb‘ü’l-mesânî kaş u tuğrasında men* (Ayan, 2014: 616)

Bir başka beytinde de Nesîmî insanın-sîmânın Kur’ân’ın ilk sûresi olan Fâtiha Sûresi şeklinde tezahür ettiğini ifade etmektedir. İnsan, Fâtiha’nın/yaratılışın derin anlamlarını yansıtan bir aynadır:

*Kaşunla kirpigün zülfün yididür mevzı ‘ı yidi
Adı seb‘ü’l-mesânîdür ki el-hamd’oldı ana şân* (Ayan, 2014: 568)

Nesîmî yine insanın yüzündeki işaretlerle Tanrı arasında tecellî ilişkisi kurduğu bir gazelinde, *seb‘ü’l-mesânî*’nin Kur’ân’la beraber insanın yüzünde tecellî ettiğini, yüzünün remzi olduğunu, hatta Kelâmullâh ile *seb‘ü’l-mesânî*’nin bizzat insanın yüzü olduğunu aşağıdaki beytinde ifade eder:

*Kelâmullâh ile seb‘ü’l-mesânî
Eger yüzün disem billâh revâdur* (Ayan, 2014: 366)

Nesîmî; Fâtiha’nın *seb‘ü’l-mesânî* olduğunun insanın yüzüne bakınca anlaşılacağını, ledün ilminin de insanın yüzüne bakınca aydınlığa kavuşacağını, sırların açılacağını aşağıdaki beytinde ifade etmektedir. Yani insan-Allah-*seb‘ü’l-mesânî* arasında, birbirlerinin remzi olması bakımından sıkı bir irtibat vardır:

*Fâtiha seb‘ü’l-mesânî çün yüzünden feth ola
Rüşen ola sana bu ilm-i ledün ola sevâb* (Ayan, 2014: 190)

Hakîkî (ö.872/1467), sevgilinin boyunu, saçını Divan şiirinin klasik benzetme unsurlarıyla beraber kullanmakta, yüzündeki ayva tüylerini de *seb‘ü’l-mesânî*’ye teşbih etmektedir. Aşağıdaki beyitte sanki ayva tüyleriyle Fâtiha’nın yüze ince ince nakşedildiği de anlatılmaktadır. Sevgilinin güzellik unsuru yaratılışa ait bir durumu da barındırmakta, aynı zamanda sîmâ Allah’ın sanat eseri, yaratıcıyı yansıtan bir ayna olmaktadır. Sonraki beyitlerde açıklanacak olan Cevrî (ö.1065/1654)’deki kullanım ile Hakîkî’deki kullanım benzerliği de dikkat çekicidir:

Kaddün kimi sûtûde-sanavber ne yirde var

Anber-feşân saçun kimi anber ne yirde var (Macit, e-kitap: 22)

Hatt-ı ruhun ki ayet-i seb'ü'l-mesânî imiş
Bu hüsn ile hutût-ı mu'anber ne yirde var (Macit, e-kitap: 22)

İbrâhim ibn Bâlî (ö.892/1487'den sonra), *seb'ü'l-mesânîyi Hikmet-nâme*'sinde, hem Fâtiha Sûresi anlamında hem de kendisinden başka ilâhın olmadığı Allah, gerçek hakikatin yansıdığı insan anlamında kullanmaktadır. *Seb'ü'l-mesânînin* bu anlamlarına vakıf olan kişiler de “ehl-i ma'ânî” olarak tavsif edilmiştir:

Bizim-çün dahı bir ehl-i ma'ânî
La'illâ okıya seb'ü'l-mesânî (Şeylan, 2003: 512)

Yazup nazm iden için bu kitâbı
Okıya sûre-i Ümmü'l-Kitâbı (Şeylan, 2003: 512)

Zâtî (ö.954/1547), Memî redifli gazelinde, Memî'nin hususiyetlerinden bahsetmekte, Memî'nin cemâli ile *seb'ü'l-mesânî* arasındaki ilgiyi ifade etmektedir. Hz. Yusuf'un sîmâsındaki-kıssasındaki güzelliğin kaynağı da insanın sûretinde tecellî eden gizemin çözümü de *seb'ü'l-mesânîde* saklıdır. İnsan, yaratılış sırrının çözümünü kendinde saklamaktadır. Bu da sîmâsındaki yedi hat ile tecellî etmektedir. Böylece *seb'ü'l-mesânî-insan-Allah* ilişkisi ortaya konulmaktadır:

Subh-dem bu bana hâtifden rivayetdür Memî
Sûre-i Yûsuf cemâlünden hikayetdür Memî (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: III/401)

Nola okursam seni levh-i cemâlünden senün
Sûre-i seb'ü'l-mesânî heft ayetdür Memî (Çavuşoğlu ve Tanyeri, 1987: III/401)

Za'fî-i Gülşenî (ö. 974/1570), Ümmü'l-Kitâbı (Fâtiha Sûresi) okuyup sûrenin sırrına vakıf olunca sevgilinin yüzünün *seb'ü'l-mesânî* olduğunu anlamıştır. Yüzdeki yedi hat ile Fâtiha arasındaki ilgiye dikkat çeken şair, sevgilinin yüzünün yaratıcıyı aksettiren bir ayna olduğunu, Allah'ın insanın sûretindeki tecellîsini dile getirmektedir:

Okuyup Ümmü'l-Kitabı anladum esrârını
Bilmişem seb'ü'l-mesânî dilberün didârını (Adak, 2006: 216)

Bir başka beytinde Za'fî, *seb'ü'l-mesânîyi* anlamakla insanın yaratılış sırrını çözdüğünü, çamurdan yaratılmış insanın aslına ulaştığını söyler. Böylece şair *seb'ü'l-mesânî* kavramı ile insanın görünen varlığı dışında Allah'ın yeryüzündeki halifesi olduğunu, gerek sîmâsıyla gerekse özüyle yaratıcıyı yansıttığını anlatmak istemiştir:

Za'fî kaçan ki buldum seb'ü'l-mesânî sırrın
Bildüm nedür kerâmet tahmîr-i hâk u mâda (Adak, 2006: 266)

Şemseddîn-i Sivâsî (ö.1006/1597) *Mir'âtü'l-Ahlâk* adlı mesnevîsinde, Hz. Peygamber'in yüzünün, anlamın kaynağı olan Fâtiha Sûresi; *seb'ü'l-mesânînin* özünün, ifade ettiği anlamın da Hz. Peygamber'in sözü olduğunu söyler:

Yüzüdür Fâtiha ümmü'l-ma'ânî
Sözüdür zübde-i seb'ü'l-mesânî (Toker, 2015: 35)

Azîz Mahmûd Hüdâyî (ö.1038-1628) ise, Hz. Peygamber'i çeşitli vasıflarla tavsif ettiği ve hususiyetlerini anlattığı şiirinde *seb'ü'l-mesânî* sırrı ile Hz. Muhammed'in kastedildiğini söylemektedir:

*Âyîne-i Rahmânî
Nûr-ı pâk-i Sübhânî
Sırr-ı seb'ü'l-mesânî
Sensin yâ Resûlallâh* (Tatçı ve Yıldız, 2008: 66)

Nef'î (ö.1044/1635), divanının ilk kasîdesi olan “sözüm” redifli na'tinde, “Sözüm, gizli sır ipinin ucundaki düğüm ve *seb'ü'l-mesânî* incisinin dizildiği tespihin ipidir.” demektedir. Birçok anlam katmanına sahip olduğu anlaşılan bu beyit için *seb'ü'l-mesânî* bağlamında şunlar düşünülebilir: Nef'î, ukde kelimesinin “halli güç iş, çözülmesi zor mesele” anlamını da kastederek sözünün, kolayca anlaşılamayacağını kastetmiş olmalıdır. Sözünün; derin anlamların, sırların, gizemlerin en ucunda yer aldığını, başı çektiğini, imâmesi olduğunu, kendi sözleri olmasa bu söz tespihinin, kolyesinin dağılacağını ifade etmektedir. Ayrıca şair burada; ipin ucu, düğüm, düğümlenmek kelimeleri ile “bükülmüş ip, düğüm, iplik, sıra, dizi, dizmek” anlamlarını da içeren “mesân” kelimesi ile anlam uyumunu düşünmüş olmalıdır. *Seb'ü'l-mesânî* ile insanı da kasteden şair, şiirini de sözü-insanı diri tutan ruh mesâbesinde görmektedir. Nef'î, kelimeleri örgülediği bu beytinde birçok anlam incisini peşi sıra dizmeyi başarmıştır denilebilir:

*Ukde-i ser-rişte-i râz-ı nihânîdür sözüm
Silk-i tesbîh-i dür-i seb'ü'l-mesânîdür sözüm* (Akkuş, e-kitap: 22)

Cevrî (ö.1065/1654), “hatun” redifli âşıkâne gazelinde sevgilinin aydınlık, nurlu yüzünü şirinlik ve güzellik mushafına teşbih etmekte, yüzündeki ayva tüylerini de *seb'ü'l-mesânî*'ye benzetmektedir. Aynı zamanda hattat olan Cevrî'nin bu gazelinin, hattın unsurlarıyla tevriyeli olarak işlediği görülmektedir. Yüzdeki ayva tüyleriyle Fâtiha'nın yüze ince ince nakşedildiği, yukarıda anlatıldığı üzere Hakîkî'de de geçmekteydi. Sevgilinin bu güzellik unsuru yaratılışa ait bir durumu da barındırmakta, aynı zamanda sîmâ Allah'ın sanat eseri, yaratıcıyı yansıtan bir ayna da olmaktadır:

*Mushaf-ı hüsn ü melâhatdur cemâl-i rûşenün
Âhırında gûyiyâ seb'ü'l-mesânîdür hatun* (Ayan, 1981: 234)

O(ğ)lanlar Şeyhi İbrahim Efendi (ö. 1065/1655), “bir bir” redifli kasîdesinin 105. beytinde insanın yüzünde *seb'ü'l-mesânî*'nin okunduğunu, kudret kâtibi Allâh'ın kişinin gönlüne incelikli hikmetler nakş ettiğini söyler. Yine âdemin sîması ile yaratıcı arasında bir ilişki kurulmuştur. Bu beyitte ve kasîdedeki diğer beyitlerde yazıya ait unsurlar da dikkat çekmektedir:

*Kırâat olunur seb'ü'l-mesânî vech-i âdemde
Dil-i âdemde kudret kâtibi hikmet yazar bir bir* (Gedik, 2016: 448)

Ümmî Sinan (ö.1067/1657), “gör” redifli gazelinde, insanın hakîkatini anlatmaktadır. İnsanın asıl mânâsının *seb'ü'l-mesânî*'de açıklandığını, görünür hale geldiğini, Ümmü'l-Kitâbın tefsirinin-mânâsının insan olduğunu, insan sûretinde ortaya çıktığını söylemektedir. İnsan, vahdetin aynası konumundadır:

*Ahsen-i takvîm dinildi şânına insân isen
Geç bu sûret nakşını gel ma'nii insânda gör* (Bilgin, e-kitap: 78)

*Sûre-i seb'ü'l-mesânîdür bizüm tefsîrimüz
Aç gözün Ümmü'l-Kitâbın vechini bak sende gör* (Bilgin, e-kitap: 78)

Ümmî Sinan bu mânâyı 39. gazelinde başka metaforlarla açıklayarak *seb'ü'l-mesânî* içkisinden yudumlayan mestânelerin ne söylediğine kulak vermemizi istemektedir. *Seb'ü'l-mesânî* içkisinden yudumlayan âşıklar, gerçeğe ulaşmışlar, Allah'tan gayrısını komamışlar, vahdet deryasına dalmışlardır. Böylece *seb'ü'l-mesânî* katışıksız vahdet anlamı kazanmıştır:

*Gel temâşâ kıl ne söyler 'âşık-ı divâneler
Cür'a-i seb'ü'l-mesânîden içen mestâneler* (Bilgin, e-kitap: 81)

*Mâsivâ renginden aslâ komamış nâm ü nişân
Vahdetin deryâsına gavvâs olan şâhâneler* (Bilgin, e-kitap: 81)

Mezâkî (ö.1087/1676), kasidesinin duâ bölümünde kasideyi yazdığı kişinin kıymetinin, *seb'ü'l-mesânî* yazan levha gibi süslenmiş ve değerli olmasını istemektedir. Bu beyitte, Fâtiha Sûresi'nin yazılı olduğu hat levhalarının tezhibi, süsü ve *seb'ü'l-mesânî* ile levh-i mahfuz kavramları birlikte düşünülebilir:

*Cihânda tâ ki şevk-i feyz-i ilhâm
İde hurrem dil-i nazm-âverânı* (Mermer, 1991: 271)

*Ola manzûme-i kadri muhallâ
Misâl-i levha-i seb'ü'l-mesânî* (Mermer, 1991: 271)

Askerî Muhammed (ö. 1104/1693) na'tinde, Hz. Muhammed'in gün yüzünü *seb'ü'l-mesânî*, kaşlarını rahmân, sözlerini de şeker olarak nitelendirmiştir. Kaşların rahmân olarak ifadesinde yedi ümmî hat ve istivâ hattı ilişkisi dışında “ra” harfi ile kaş arasındaki şekil benzerliği ve Fâtiha'nın ikinci ayetinde geçen Allâh'ın rahmân ve rahîm oluşunun zikredilmesi arasında bağlantı bulunmaktadır:

*Gün yüzün seb'ü'l-mesânî kaşların rahmân senün
Her sözün kand-i melâhat yâ Muhammed Mustafâ* (Sarı, 2007: 121)

Bir başka na'tinde Askerî, Hz. Peygamber'i cihânın cânı, tevhid denizinin kaynağı ve *seb'ü'l-mesânî*'nin sırrı olarak görmektedir. Böylece *seb'ü'l-mesânî* ile insanı temsil eden Hz. Peygamber kastedilmiştir:

*Cümle cihânun cânı bahr-ı tevhîdün kânı
Sırr-ı seb'ü'l-mesânî sensin yâ Resûlallâh* (Sarı, 2007: 303)

Askerî; yaratılışın özünü kavrayışı, yaratılmışların aslına ulaşma aşamalarını birçok örnekle anlattığı “işüm şimdi” redifli 218. gazelinin 15. beytinde, insanın yüzündeki *seb'ü'l-mesânî* sırrını fark ettiğinden beri sürekli, mushaf-ı hüsnü-yüzde mücessem hale gelmiş Kur'ân'ı okumakla meşgul olduğunu ifade etmektedir. Şair, insanoğlunun cemâlindeki perdeyi sıyrıp Hakk'ı nazar eylemektedir. Mezâkî'nin beytinde olduğu gibi Askerî de bu beytinde, levha ve mushaf kelimeleriyle yazıya dair unsurlara göndermede bulunmuştur:

*Gözüm seb'ü'l-mesânîyi görelen vech-i levhinde
Dem-â-dem mushaf-ı hüsnin kırâ'atdır işüm şimdi* (Sarı, 2007: 344)

Mehmed Sıdkî Esîf (öl. 1145/ 1733), ilk mısradaki Miraç hadisesiyle bağlantı kurarak *mâ zâğa'l-basar: Göz (gördüğünden) şaşmadı ve (onu) aşmadı* (Necm Sûresi 53/17) mealindeki ayetten nakıs iktibas yapmaktadır. Ancak burada bir

hususu ifade etmek gerekir: Miraç hadisesi Hurûfilikte farklı algılanmaktadır. Hurûfilik anlayışında Miraç hadisesi tam olarak hatların sırrından, özellikle de hatt-ı istivânın müşahedesinden kinaye olup ayrıca Hz. Peygamber'in, yüzdeki hatların sırrına vâkıf olması durumudur. Mescid-i Harâm'ın diğer bir ismi olan Ka'be kelimesi, topuk anlamına gelen ka'b kelimesinden türemiştir. Bu açıdan bakıldığında İsrâ, Hz. Muhammed'in, ayaktan sırt ve göğse gidişini, Miraç da oradan yüze doğru yükselişini ifade etmektedir (Arıkoğlu, 2006: 34, 49, 51, 56, 258; Usluer, 2009: 1075, 1082). Beyitte, insanın yüzündeki çizgileri okuyup anlamlandırırken hatt-ı istivâ sırrıyla bakılmasının gerekliliği ve böylece cânânın sîmâsındaki *seb'ü'l-mesânî*'nin derinlikli mânâsına vakıf olunacağı söylenmektedir:

Çeşm-i mâ zâğâ 'l-basarla okı hatt-ı vechini
Gel ola *seb'ü'l-mesânî* sûre-i cânâna gel (Dinç, 2010: 205; Gedik, 2016:

534)

Türâbî Dede (ö.1258/1868), âşığın daima sevgilinin cemâlini arzuladığını (çünkü) o cemâlde *seb'ü'l-mesânî*'nin nakş edildiğini söylemektedir. Böylece sevgilinin cemâli Fâtiha Sûresini, dolaylı olarak da cemâlullâhı çağrıştırmaktadır.

Âşığın maksûdı dâ'im dilberin didârıdır
Nakş olan ol sûrete *seb'ü'l-mesânî* esrârıdır (Azar, 2005: 431)

Türâbî Dede, 139. gazelin 3 ve 4. beyitlerinde de; gündüz gece, oturup kalkıp yedi harfi içtenlikle evrâd olarak okuduklarını ifade etmekte; ayrıca başka rumuzları, gizli anlamları da çözdüğünü; mesela *seb'ü'l-mesânî*'den kastın "Fâtiha", şakk-ı kamer mucizesinden de kastın "hatt-ı istiva" olduğunu söylemektedir. Birçok anlamı barındıran "İstivâ" kelimesi dînî metinlerde, Yûnus Sûresi 10/3 ve Secde Sûresi 32/4. ayetlerde geçen Allah'ın her şeyi hâkimiyeti altına alması, gökleri ve yeri hükümranlığı altında bulundurması anlamında da kullanılmaktadır. Ancak burada, Hurûfî terminolojisinde önemli bir yere sahip olan ve bir bütünü iki simetrik parçaya bölen "hatt-ı istiva" çizgisi kastedilmektedir. Hurûflerin saçlarını ortadan ikiye ayırması da bu durumun bir göstergesidir. "Kün" emri ile ortadan ikiye ayrılan insan yüzü arasında da bağlantılar kurulmaktadır. İstiva hattıyla ikiye ayrılan her şeyin bir yarısı "kef", diğer yarısı da "nun" harfi hizasındadır (Şenödeyici, 2009: 103; Usluer, 2009: 288).

Hâsılı şâm (u) seher ma'nîde zikr (ü) fikrimiz
Heft harfî sırr ile mahfice evrâd eyleriz (Azar, 2005: 460)

Fâtiha *seb'ü'l-mesânî* İstivâ şakku'l-kamer
Bu rumûzı keşf idüp dillerde bünyâd eyleriz (Azar, 2005: 460)

Sonuç

1. Divan şiirinde *seb'ü'l-mesânî* kavramının ele alındığı bu çalışmada, kavramın farklı anlamları tespit edilmeye çalışılmıştır. Makalenin sınırları çerçevesinde, kavramın ifade ettiği farklı anlamlarla ilgili net rakamlar verilmekten kaçınılmış; ancak incelenen şiirlerden hareketle *seb'ü'l-mesânî*'nin ilk olarak Fâtiha Sûresi anlamında kullanıldığı, ancak bunun yanında birçok mânânın da kavrama yüklendiği görülmüştür. Çalışmanın neticesinde *seb'ü'l-mesânî*'nin Fâtiha Sûresi yanında; vahiy, Kur'ân'ın bütünü, Mâûn Sûresi, Bakara Sûresi'nden Berâe Sûresi'ne kadar olan yedi uzun sûre, Kur'ân'da yedi defa geçen "Hâ mîm" ayeti,

Kur'ân'da indirilmiş olan mânâlar: emr ü nehy, bişâret ve inzar, darb-ı mesel, ta'dâd-ı ni'am ve ahbâr-ı ümem, gerçek Kur'ân olan insan, cemâlullah, Hz. Muhammed, Hz. Muhammed'in sözleri, Hz. Peygamber'in yüzü, övgünün karar kıldığı yer, tekrar tekrar okunan ve değerini koruyan, hakikate kavuşturan içki, insanı hayattar kılan asıl cevher, insanın varlığı-bütünü, levh-i mahfûz, yüzdeki yedi hat (hutût-ı ümmiye), sîmâ (bu hatlarla ifade edilen insanın simâsı gerçek hakîkatin yani Allah'ın yansıma yeri, görünür hâli-Tanrı'nın kendince malum sûretinin yansıması) anlamlarına geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca "mesân" kelimesinin de lûgat anlamı zenginliği içerisinde bükülmek, kıvrılmak veya katlanmak, tekrar edilmek sûreti ile ikilenen, ikişer, ikili, mükerrer, bükülü, müekked, muhkem, çifteli, büküm, bükümlü, büküm yeri, kat, katlı, kıvrım, kıvrımlı, kıvrak, cilveli, büküntüler, dönemeç, ihsânı tekrar etmek, müstesnâlık, bükülmüş ip, iplik, sıra, dizi, dizmek, yazıya benzer yüzdeki ince tüyler, hat ve yazıya âit unsurlar, tarab ve terennüm, mesnevî, övgünün karar kıldığı yer, tekrar tekrar okunan ve değerini koruyan anlamlarını ifade edecek şekilde beyitlerde zikredildiği anlaşılmıştır. Araştırmacıların buradan hareketle *seb'ü'l-mesânîyi*, sadece Fâtiha Sûresi olarak değil, zikredilen anlamlar çerçevesinde de değerlendirmelerinin faydalı olacağı sonucuna varılmıştır.

2. Özellikle terkibi oluşturan kelimeler tek tek ele alındığında (seb' ve mesân) ortaya çıkan farklı anlam boyutlarının da şiire yansıtıldığı tespit edilmiştir.

3. Bu kavramın geçtiği her beytin ve şairinin sadece Hurûfilikle irtibatlandırılmaması gerektiği, beyitlerin başka anlamları da ihtiva edebileceği sonucuna varılmıştır.

4. Bu çalışmayla, Türk şiirinin zengin çağrışımlarla yüklü bir kelime kadrosuna sahip olduğu bir kez daha görülmüştür.

Kaynakça

- Adak, Abdurrahman. (2006), *Za'fî-i Gülşenî Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Dîvânının İncelenmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Akkuş, Metin. (e-kitap), *Nef'î Divanı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/57741,nefi-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 01.10.2018).
- Altuntaş, Halil, Şahin, Muzaffer. (2011), *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Arıkoğlu, İsmail. (2006), *Ferişteoğlu'nun Cavidân-nâme Tercümesi: 'İşk-Nâme (İnceleme-Metin)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van.
- Ayan, Hüseyin. (1981), *Cevrî: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- Ayan, Hüseyin. (2014), *Nesîmî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, TDK Yayınları, Ankara.
- Azar, Birol. (2005), *Türâbî Divanı: İnceleme-Metin*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

- Bilgin, Azmi (e-kitap), *Ümmî Sinan Divanı: İnceleme-Metin*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10657,immigirismetinpdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 10.03.2017).
- Birişik, Abdülhamit. (2009), “es-Seb‘ü’l-Mesânî”. *DİA*, C 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 261-262.
- Çağbayır, Yaşar. (2007), *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Çavuşoğlu, Mehmet, Tanyeri, Mehmet Ali. (1987), *Zatî Divanı: Edisyon Kritik ve Transkripsiyon Gazeller Kısmı III. Cild*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Çiftci, Şaban. (2014), “‘Allah Âdem’i Kendi Sûretinde Yaratmıştır’ Hadisinin Tahric ve Değerlendirmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1. (Mart), s. 1-20.
- Dinç, Reyhan. (2010), *XVIII. Yüzyıl Dîvân Şâiri Mehmed Sıdkî Esif ve Dîvânı: İnceleme-Metin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Doğan, Muhammet Nur. (2011), *Eski Şiirin Bahçesinde*, Yelkenli Yayınevi, İstanbul.
- Ergin, Muharrem. (1980), *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Gedik, Nusret. (2016), *Türk Edebiyatında Manzum Devriye*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. (1973), *Hurûfîlik Metinleri Kataloğu*, TTK Yayınları, Ankara.
- Karaman, Hayrettin, Özek Ali, Dönmez İbrahim Kâfi, Çağrıçı Mustafa, Gümüş Sadreddin, Turgut Ali. (1999), *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, TDV Yayınları, Ankara.
- Macit, Muhsin. (e-kitap) *Karakoyunlu Cihânşâh Hakîki’nin Türkçe Şiirleri*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10621,karakoyunlu-cihansah-hakiki-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 11.03.2017).
- Mermer, Ahmet. (1991), *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*, AKM Yayınları, Ankara.
- Mütercim Âsım Efendi. (2014), *el-Okyânûsu’l-Basît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*, C 6, s. 5670-5671;
- Öztürk, Mustafa. (2002), “Kur’ân’da Seb‘-i Mesânî Kavramı”, *Diyanet İlmî Dergi*, C 38 (Ocak-Şubat-Mart), s. 103-127.
- Öztürk, Yaşar Nuri. (2013), *Mâûn Suresi Böyle Buyurdu*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul.
- Redhouse, William James. (2016), *Müntahabât-ı Lügât-i Osmâniyye*, TDK Yayınları, Ankara.
- Sarı, İbrahim. (2016), *Dinler Tarihi*, Net Medya Yayınları, Antalya.

- Sarı, Mehmet. (2007), *Askerî Muhammed Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkitli Metni*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon.
- Sofuoğlu, Mehmet. (1987-1990), *Sahîh-i Buhari ve Tercemesi*. C 1-16+İndeks, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Steingass, Francis Joseph. (1975), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Mektebetu Lübnan [Librairie du Liban], Beyrut.
- Şenödeyici, Özer. (2009), “Hurûfliği Ön Yargıdan Arındırmak Bağlamında Ferišteoğlu'nun Hidayetnâmesi'nin Tetkiki ve Neşri”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C 3, s. 87-146.
- Şeylan, Ali. (2003), *İbrâhim ibn Bâli'nin Hikmet-Nâme'si II (149^b-300^a)*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10692,metinpdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 11.04.2017).
- Tarlan, Ali Nihad. (1968-1970), *Zatî Divanı: Edisyon Kritik ve Transkripsiyon I-II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Tatçı, Mustafa, Yıldız, Musa. (2008), *Aziz Mahmud Hüdayi, Divan-ı İlahiyat*, H Yayınları, İstanbul.
- Toker, Birgül. (2015), *Şemseddîn-i Sivâsî, Mir'âtü'l-Ahlâk*, Sivas Belediyesi, Sivas.
- Usluer, Fatih. (2009), “Nesîmî Şiirlerinin Şerhlerinde Yapılan Yanlışlıklar”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/2 (Winter), s. 1072-1091.
- Usluer, Fatih. (2009), *Hurufilik İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Usluer, Fatih. (2014), *Hurufî Metinleri I*, Birleşik Yayınları, Ankara.
- Ülker, Selam. (2006), *Trabzonlu Avni Divanı İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Sözlük*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.
- Ürkmez, Ertan. (2015), *Türk-İslâm Mitolojisi Bağlamında Mi'râç Motifi ve Türkiye Kültür Tarihine Yansımaları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Yazır, [Elmalılı] M. Hamdi. (1971), *Hak Dîni Kur'ân Dili Türkçe Tefsir*, C 1-9+Fihrist ve Lügat, Eser Kitabevi, İstanbul.
- <http://www.vajehyab.com/?q=%D9%85%D8%AB%D9%86%DB%8C> (Erişim Tarihi: 12.04.2017).